

Kalevi Wiik. Eurooplaste juured. Tõlkinud Iris Metsmägi. Ilmamaa, 2005, 494 lk.

Üldiseid mõtteid juurteotsimisest

Lugesin esimest korda Kalevi Wiigi raamatut „Eurooplaste juurde „, ülikooliõpingute raames umbes 2 aastat tagasi. Juba toona tekkis üks küsimus: Miks peab autor enda raamatut keeleteaduses ja keeleajaloos niivõrd uuenduslikuks?

Tema poolt välja pakutud keelte ja kultuuride arengu teooria põhialus, teesid, millele ta toetub, tunduvad igati loogilised, arusaadavad. Siinkohal ei pea ma silmas detailsuseni ulatuvate geeniuuringute tulemuste kirjeldusi, vaid seda, kuidas Wiik näeb praeguste Euroopa keelte taga nende pikka kujunemislugu.

Teadus ja seega ka inimõte on aeglaselt muutuma. Autor ise toob raamatu alguses välja keeleteaduse arengus visalt muutuvad ideed ning vastandab neid enda hetkeseisukohtadele samadel teemadel. Ta nimetab kolme lähte-eeldust, mis keeleteaduse arengule pikka aega aluseks olid: (1) rännakueeldus; (2) sõjakuseeldus; (3) keele-eeldus. Need kolm tähendavad keeleteaduse lähtekohti, mille järgi uuritav rahvas on kindlasti mingilt algterritooriumilt mujale rännanud; eeldatavasti uuel territooriumil sealsed varasemad elanikud tapnud või välja ajanud ning seda, et ühe kultuuri sees räägiti ajalooliselt sama keelt. Wiik andis raamatu välja 2002. aastal. Eesti keelde tõlgiti see 2005. aastal. Ma ei julge seni väita, et eelnimetatud lähte-eeldused oleksid sellest ajast põhjaliku muutuse läbi teinud. Kindlasti on tekkinud suuremal hulgal Wiigi teooria pooldajaid, aga vana mõtteviis kestab samuti edasi.

Mis on eriti iseloomulik loetletud eeldustele on see, et lähtepunktid on rangelt määratletud. Need on raamud, mis ei suuda ennast kohandada eranditega. Anomaaliad surutakse juba väljatöötatud süsteemi ning süsteem ei muutu vastavalt uue info esilekerkimisele, vaid info sobitub süsteemi.

Millise uue suunaga keeleteaduses Wiik ennast seob? Ta väidab, et praegu ei ole eelnimetatud mõtteviisi alused kadunud, aga need on muutunud. Ehk on tegemist liialt idealistliku lähenemisega, aga julgen öelda nii: tegemist on üldisema vaateviisi muutumisega ühiskonnas laiemalt. Ei kitsalt keeleteadlaste ega üldse teadlaste seas, vaid ühiskonna erinevates gruppides. Paikapidavuste kõrval julgetakse enam pöörata tähelepanu vigadele, mis uurimise käigus ilmnevad. Vigade otsimine loob pinnase nende parandamise ja adekvaatsemate tulemuste saamisele.

Autor toob võrdluseks näite, et tema ei uuri keele arengu juures enam niivõrd rahva (versus keele) lähtekohta, vaid seda, kuidas on mingi keel kujunenud selliseks, nagu ta on. Võimalus, et grupi ühte keelt kõnelevate inimeste ajaloos mängis ümberasumine ühest piirkonnast teise tõesti keele arengu seisukohalt olulist rolli. Aga ümberasumine pole ainus mõeldav toimunud tegevus ning kaugelki mitte kõige määravam. Oluliseks saab veel see, kellega vastav grupp kokku puutus, millised olid ümberasumise käigus kontaktid teiste keeltega ning kas lõpuks jäi see grupp kõnelema sama keelt või paigutusid keelealad kuidagi ümber. Just kontaktiteooria idee on käesolevas raamatus kõige enam kajastust ja rakendust leidnud.

Lisaks peab autor oluliseks muutuseks teadusmaailmas ka erinevate teadusalade võimaluste rakendamist selleks, et saavutada maksimaalselt adekvaatset tulemust minevikuprotsesside kirjeldamisel. Autor ise nimetab kolme peamist teadusharu, mida keele kujunemise uurimisel

rakendada: keeleteadus, geneetika ja arheoloogia. Olen nende kolmega nõus. Pakuksin omakorda juurde ühe lisaharu – etnoloogia. Nii keeleuurimises kui ka arheoloogias võimaldab etnoloogia suure hulga võrdleva informatsiooni kasutamist. Etnoloogiaga sarnasel positsioonil on keeleteaduse tahk, mis keskendub just kaasaja keele arengut. Muudatusi kultuurigruppide keeles, mis toimuvad reaajas mis on seetõttu eriti hästi järgitavad ning analüüsivad. Etnoloogia ja kaasaja keelte uurimine annavadki keeleteadusele uue dimensiooni või vaatenurga, mida Wiik rakendab – keeleuurimine lähtuvalt reaalistest praktikatest ning nende alusel teooriate loomine mineviku rekonstrueerimisel.

Interdistsiplinaarsuse ideed on teadusmaailmas populaarsed, aga oht on kalduda liigsesse idealismi. Arvan, et erinevate teadusalade ühise rakendamise ja mingi teema uurimisel ei tohi seda teha lihtsalt soovist olla interdistsiplinaarne, vaid lähtuda reaalistest vajadustest ja võimalustest.

Keelealad

Millistel alustel toimub keelealade kujunemine ja muutumine erinevate keelegruppide puhul Kalevi Wiigi jaotuse kohaselt? Ta nimetab mõjutavateks teguriteks rahvaste liikumist ja keele ja kultuuri liikumist. Rahvaste liikumise idee on siis üks varem levinud lähte-eeldustest, et keel on oma tänapäeva territooriumile liikunud koos seda kõnelnud rahvaga mingil ajahetkel. Kasutades sarnast näitlikustamist, nagu Wiik oma raamatus, oli varasem idee keelegrupi territooriumi kujunemisest justkui värvipleki kukkumine valgele paberile. Wiik ise on aga sellise idee pooldaja, et värvi voolab mööda juba varem värvilist paberit ning mõnes kohas toimub värvide segunemine, uute tekkimine. Nii kujunesid teoorias ka keelegrupid – kokkupuutes teiste gruppidega, teiste sõnavara ning keelekonstruktsioone mõjutades.

Uuendusena seletab Wiik lahti idee, et liikuda võis ka ainult keel ja mingil määral kultuuritraditsioon. Siit lähebki asi keeruliseks. Keel ei ole keeleteaduses enam mingi inimgrupi küljes kinni. Sõnavara võis liikuda teise kultuuri ka ilma inimesteta ehk muutuseta sihtgrupi geneetilises baasis. Rahvas jäi täpselt samaks, aga keel muutus. See näitab kontakte, aga millisel määral, oleneb juba konkreetsest olukorrast. Samuti ajahetkest, sest kokkupuuted erinevate kultuurigruppide vahel võivad ajateljel korduda ning tuua kaasa erinevaid mõjutusi.

Mõjude uurimise süstematiseerimiseks sobib mõiste *lingua franca*. Tegemist on domineeriva keelega, mida kasutavad kaks erinevat keelt kõnelevat kultuurigruppi. Tegemist võib olla ühe grupi enda emakeelega või kolmanda keelega, mis on mõlemale grupile võõrkeel. Mis süsteemid toimuvad ühiskonnas, et üks keel muutuks *lingua franca*’ks? Siin seguneb grupisühholoogia keeleteadusega, sest üle võetakse teine keel praktiliste kaalutluste kõrval ka seetõttu, et see lihtsalt tundub parem. Üks keel on erinevatel põhjustel prestiižsem, kui teine. Grupp, kes seda oma emakeele kõrval (või aseme) kasutama hakkab, teeb seda tihti vabatahtlikult. See on jällegi erinevus essee alguses nimetatud lähte-eeldusest, et keelemuudatus oli ajalooliselt alati seotud mingi vägivaldse aktiga.

Kui *lingua franca* tekkimise alused on tihti segased, siis selle edasise uurimise ja analüüsimisega tullakse juba paremini toime. Osatakse leida tõendeid selle kohta, et üks kultuurigrupp on oma esialgselt keelelt ühel ajahetkel läinud üle teisele, prestiižsemale keelele. Nähakse eelnenud keele pärandit uue kasutamisel just grammatikas, häälduses, konstruktsioonides. Juhul, kui võõrast *lingua franca*’t ei võetud mingis kultuurigrupis uueks põhikeeleks, siis on keelemuudatused siiski märgatavad. Seda peamiselt sõnavaras.

Igasugused rahvaste liikumised ja kultuurigruppide keelevahetused välja jättes mõjutavad teineteist keeleliselt ka lihtsalt kõrvuti elavad kultuurigrupid. Naaberahvad ei ole harilikult teineteisest isoleeritud. Välja arvatud juhul, kui neid ei eralda mingi ületamatu looduslik takistus. Neutraalsete suhete puhul oli kontakt kõige tõenäolisemalt kaubanduslikku laadi ning koos kaupadega levis naaberkeelde kindlasti ka seda tähistavat või tegevust väljendavas

sõnavara. Ka sellise suhtlemise puhul omab üks grupp suuremat prestiiži ning mingil hetkel võib neutraalsest suhtlemisest saada ka eelnimetatud keelemuudatus.

Keelemuudatustest ühe keelerühma sees ja sugulus

Keel kujuneb, areneb ja muutub ka ilma mõjudeta teistelt keelegruppidele. Kuidas tekivad näiteks sugulaskeelte puhul erinevused, kui jätta välja igasugused väljaspoold kontaktid?

Keelte juures on suguluse uurimise aluseks tuumsõnavara. Soome-ugri keelegrupi puhul nimetab autor arvsõnu ning küttime, kalapüügi ja korilusega seotud sõnu. Tuumsõnavara kattuvuse kõrval (mitte keeledeadlasena ei julge hinnata, kui suur on kattuvus) toob ta välja sõnavara, mis annab eeldatavasti mingi pildi piirkondlikest keelteerinevustest. Mõned sõnad on levinud keelegruppide vahel laiemalt, mõned esinevad ainult ühes.

Kultuuri kujunemist mõjutab sellel tasandil kõige enam ümbritsev keskkond. Keskkond ja looduslikud tingimused ning sellest tulenevalt elatusvõimalused mõjutavad kultuuritraditsioonide tekkimist ning selle järel keele kujunemist. Või vastupidi. Erinevate sõnade levikuala kaardistades on võimalik saada andmeid sellest, mis tüüpi sõnad ühes või teises piirkonnas kasutusel olid ning mida võib selle alusel arvata sealsest elatusaladest, kommetest, looduskeskkonnast. Kas peamiseks elatusvahendiks oli põlluharimine ning asuti paikset ühes kohas, või võimaldas loodus inimeste äraelamist ainult ulukite küttime ning loodusandide korjamisega ning kogukond vahetas perioodiliselt elukohta.

Varasem viis keelte sugulust näidata oli keelepuu struktuuri alusel. Ehk siis oli algkeel, mis aja jooksul lahkes ja jagunes erinevateks keelegruppideks. Küsimus on selles, kas ühe keelegrupi levimisel mingil territooriumil oli see täielikult monoliitne või siis teisiti sõnastades, millal said piirkondlikud erinevused alguse? Eeldan, et just looduslikest tingimistest põhjustatud lahkumine keelekasutuses toimus kiiresti. Erinevused mis tekkisid tegelikult ühe keelerühma sees ja just elukeskkonnast mõjutatuna. Keele reaalses ajaloolises arengus ei saa aga keskkonnamõjusid kuidagi teiste keelegruppide mõjudest lahutada. Kogu areng toimub pidevalt ja kõikvõimalike mõjude segunemisel.

Lähem korraks tagasi jääaja refuugiumide kujunemise juurde. Autor nimetab kolme peamist refuugiumi Euroopas. Ning nendes kujunenud keeli, mis levisid peale jää taandumist kogu Euroopas. Soome-ugri keelte esialgse leviku puhul nimetab ta piirkonda, kuhu asusid elama soome-ugri keeli kõnelevad uusasukad ning piirkondi, kus toimus kokkupuude baski keeltega ning kus kokkuvõttes soome-ugri keel valitseva positsiooni saavutas. Kas eeldus on see, et peale jääaja lõppu oli ühes refuugiumis ainult ühte keelt kõnelev rahvas ning alles hiljem toimusid lahknemised, tekkisid uued keelerühmad? Aga kas juba refuugiumis sees ei võinud olla lahknevusi? See oleks ju igati loogiline, kuna tegemist oli üsna suure alaga, kuhu kogunesid kokku erinevad Euroopat varem asustanud rahvad. Seega eeldan, et kui soome-ugri rahvad refuugiumidest uuesti Euroopa erinevatesse piirkodadesse levisid, oli tegemist juba soome-ugri algkeele eri vorme kõnelevate gruppidega.

Üldistatud mõttekäik on ka see, et kokkupuutes baski keeli kõnelevate rahvastega hakkas soome-ugri keel seal lõpuks domineerima. Kui me juba räägime erinevatest soome-ugri keelerühmadest, kes peale külmaperioodi lõppu Euroopa taasasustasid, siis ei pruukinud nende keel ju kõikjal ühtlaselt kasutusele tulla. Mõnes kohas võis käibesse jääda ka baski keel.

Wiik eeldab, et Ukraina refuugiumist lähtuv rahvas sai peale jääaja lõppu mõjutusi eelkõige baski keelelt. Soome-ugri algkeeltest ida poole jäävate alade oletatavad asukad – paleo-siberi kultuurid, ei mõjutanud aga oletatavasti oma uusi naabreid keeleliselt ja kultuuriliselt eriti kuidagi. See tähendaks aga igasuguste kontaktide puudumist antud kultuurigruppidega.

Selline olukord saab minu meelest kujuneda ainult siis, kui kahte keelegruppi eraldaks mingi suurem looduslik takistus, mida on pea võimatu ületada.

Kokkuvõte

Essee aluseks on Kalevi Wiigi raamat „Eurooplaste juured“, kus autor käsitleb keelerühmade kujunemislugu senisest uuenduslikumas võtmes. Täpsemalt on selles essees lahti kirjutatud punktid, mis puudutasid keelealade kujunemist ning arengu aluseks olevaid erinevaid mõjutusi. Ühelt poolt erinevate keelegruppide omavahelised mõjud ning lisaks ühe keelegrupi sees ilmnevad erisuunalised arengud.

Peatükke, kus autor käsitleb põhjalikumalt erinevate keelegruppide kujunemislugu läbi sajandite, on üsna raske jälgida. Ta toob välja väga erinevaid võimalikke arengusuundi; esitab spekulatsioone erinevate teadusalade alusel. Tegemist on terve uue võimaluste maailmaga, kus kõik mõjutab kõike ja põhimõtteliselt on iga asja võimalik tõestada.

Essee alguses märgin, et Wiigi raamatus on tegemist uuendusliku lähenemisega keeleteaduses. Esseed lõpetades ei ole ma selles enam niivõrd veendunud. Uuenduslik on kogu ideestik selles suhtes, et autor ei keskendu enam niivõrd varasematele keele kujunemise kindlatele lähte-eeldustele. Ta rakendab koos erinevaid teadusvaldkondi ning jätab rohkem ruumi spekulatsioonidele, vigade otsimisele ja nende parandamisele. Tegemist on uue, vabama raamistikuga. Nende raamide sisse paigutab ta aga põhimõtteliselt sama materjali, mis oli juba olemas. Samad andmed keelegruppide kohta koos samade andmetega arheoloogilistest kultuuridest.

Teisalt on mõistetav see, et Wiik ei saa pakkuda muid andmeid, kui neid mis on arheoloogias või geneetikas juba olemas. Seega panustab ta keeleteadusesse ja võib öelda, et teadusesse ka üldisemalt ning ei karda välja käia uut ja laiemat võimaluste variatsiooni. Seega on raamistik, mille ta kasutusele võtab uuenduslik, aga suur osa materjali, millega raamistiku täidab, juba olemasolev.